

„O‘TKAN KUNLAR” ROMANING LEKSIK SEMANTIK TAHLILI

Islomova Madina Ilhom qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Ona tili adabiyot yo‘nalishi 2-bosqich 303 guruh talabasi

Ilmiy rahbar: **Muxammadiyeva Munira**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek romanchiligining tamal toshi hisoblangan Abdulla Qodiriyning „O‘tkan kunlar“ romani leksik-semantik jihatdan tizimli tahlil qilinadi. Asarning til xususiyatlari, yozuvchi qo‘llagan so‘z va iboralarning ma‘no qatlamlari, eskirgan so‘zlar (arxaizm va tarixiy so‘zlar), diniy-tasavvufiy leksika hamda sotsial-maishiy terminlarning semantik tabiati qiyosiy-tasviriy metod orqali yoritilgan. Tadqiqotda romanning lug‘at fondi XIX asr Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti bilan bog‘liq holda o‘rganilib, muallifning so‘z tanlash mahorati hamda asarning hozirgi o‘zbek adabiy tili shakllanishidagi o‘rni lisoniy dalillar vositasida asoslangan. Shuningdek, romandagi emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlar va frazeologizmlarning kontekstual ma‘nolari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Abdulla Qodiriy, „O‘tkan kunlar“ romani, leksik-semantik tahlil, tarixiy so‘zlar, arxaizmlar, diniy leksika, sotsial-maishiy terminlar, kontekstual ma‘no, badiiy mahorat, o‘zbek adabiy tili tarixi.

Kirish

Badiiy asar tili va uning lug‘at tarkibini o‘rganish tilshunoslikning eng muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi, chunki har qanday yirik asar o‘zi yaratilgan davrning lisoniy manzarasini aks ettiradi. Abdulla Qodiriyning „O‘tkan kunlar“ romani nafaqat o‘zbek adabiyotida yangi janr - romanchilikning boshlanishi, balki hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va barqarorlashuvida ulkan burilish nuqtasi bo‘ldi. Muallif asar tilida jonli xalq so‘zlashuv nutqi, mumtoz adabiyot an‘analari va arab-fors tillaridan kirib kelgan diniy-falsafiy qatlamlarni o‘zaro uyg‘unlashtirib, o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini namoyish eta oldi.

Romanning leksik-semantik tarkibini tadqiq etish XIX asrning ikkinchi yarmi - Qo'qon xonligi davridagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot tasvirini chuqurroq anglash imkonini beradi. Qodiriy personajlar xarakteri, ijtimoiy kelib chiqishi va ruhiy holatini ochib berishda har bir so'zning semantik yukiga alohida e'tibor qaratgan. Shu bois, romandagi leksik birliklarning ma'no qatlamlarini toifalar (tarixiy so'zlar, maishiy leksika, unvon va lavozimlar) bo'yicha tahlil qilish hozirgi zamon tili va tarixiy leksika o'rtasidagi lisoniy aloqalarni oydinlashtirishda alohida o'rin tutadi.

Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi - „O'tkan kunlar“ romanidagi so'zlarning semantik maydonlarini aniqlash va ularning asar badiiy to'qimasida bajargan vazifalarini tizimli tahlil qilishdan iboratdir. Ishda romandagi eskirgan va o'zlashgan qatlamlarning bugungi o'zbek tili lug'at fondidagi mavqei qiyosiy o'rganiladi. Mazkur leksik-semantik tahlillar nafaqat Qodiriyning individual-uslubiy mahoratini ochib berishga, balki o'zbek tili leksikologiyasi, tahrir va semantika masalalariga oid ilmiy xulosalarni yangi dalillar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Asosiy qism va tahlillar

„O'tkan kunlar“ romanining leksik tarkibida tarixiy va arxaik so'zlar tizimi alohida sotsiolingvistik ahamiyatga ega bo'lib, ular asarda tarixiy davr koloriti (ruhi)ni yaratishning asosiy lisoniy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi asar syujeti kechgan davrdagi davlat boshqaruvi, harbiy va ma'muriy tizimga oid mingboshi, qoracha, yasavul, dodxoh, ponsad, chig'atoy, parvonachi kabi unvon va lavozim nomlarini, shuningdek, soliq va pul birliklari anglatuvchi tilla, pul, zakot, xiroj singari tarixiy leksikani juda aniqlik bilan qo'llagan. Ushbu so'zlar bugungi kunda faol iste'moldan chiqqan bo'lsa-da, romanning semantik makonida personajlarning ijtimoiy mavqeyini ko'rsatuvchi eng muhim determinorlar (aniqlovchilar) hisoblanadi.

Asarning sotsial-maishiy va kiyim-kechak, taqinchoqlar hamda uy-ro'zg'or buyumlarini ifodalovchi leksik qatlami ham ma'noviy rang-barangligi bilan ajralib turadi. Qodiriy o'zbek xalqining milliy turmush tarzini chizishda paranji, qushbegi miltiq, sandali, so'zana, xonatlas, mahsi, kovush, kiygiz kabi so'zlardan foydalanib, har bir narsa-buyumning semantik ma'nosini o'quvchi ko'z oldida jonlantiradi. Ayniqsa, Kumush va

Otabek obrazlari sarlavha ostida berilgan lirik tasvirlarda kiyim va go'zallik leksikasi emotsional-ekspressiv bo'yoq oladi; masalan, 奢侈 (dabdaba) yoki *orasta (shinam)*lik tushunchalari personajlarning ichki madaniyatini ochishga yo'naltiriladi va bu so'zlar asarda faqat predmeti ma'noni emas, balki chuqur estetik vazifani ham bajaradi.

Romanning leksik-semantik tizimida arab va fors tillaridan o'zlashgan diniy-falsafiy va tasavvufiy leksika ham juda faol qo'llangan bo'lib, bu qatlam qahramonlarning nutq madaniyati va dunyoqarashini belgilaydi. Asarda tez-tez uchraydigan taqdir, qazo, tavakkal, maslahat, rizolik, iymon, gunoh, savob, mudarris kabi so'zlar shunchaki diniy tushunchalar bo'lmay, balki asarning umumiy falsafiy g'oyasi - inson fojiasi va jamiyat inqirozini ifodalash uchun semantik asos bo'ladi. Muallif ushbu diniy-kitobiy so'zlarni jonli xalq iboralari va maqollari bilan shu qadar ustalik bilan aralashtiradiki, natijada asar tili og'irlashmaydi, aksincha, nutqning mantiqiy ta'sir kuchi va ohangdorligi ortadi. Roman leksikasining semantik maydonini tadqiq etishda qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari va xarakter xususiyatlarini ochib beruvchi intellektual hamda psixologik leksika qatlamini ham alohida qayd etish joiz. Abdulla Qodiriy inson tabiatidagi murakkabliklarni ifodalash uchun istihola, andisha, xavotir, mudarrisona vazminlik, tafarruq, mahzuniyat kabi nozik semantik ma'no yukiga ega so'zlardan unumli foydalanadi. Ayniqsa, Otabek va Kumushning o'zaro muloqotlarida, xatishish sahnalarida qo'llangan muhabbat, sadoqat, hijron, firoq kabi an'anaviy lirik tushunchalar shunchaki poetik vosita bo'lmay, balki personajlarning ijtimoiy fojiasini falsafiy jihatdan chuqurlashtiruvchi semantik dominantlar (yetakchi ma'no markazlari) sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, asarda xalq muloqot muomalasining o'ziga xos ko'rinishlari bo'lgan olqishlar, qarg'ishlar, piching va kinoyalarning matn ichidagi funksional-semantik o'zgarishlari ham Qodiriyning o'zbek tili lug'at boyligidan naqadar professional darajada foydalanganligini, so'zning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini maksimal darajada yuzaga chiqara olganligini isbotlaydi.

Mazkur lisoniy tahlillar Abdulla Qodiriyning so'z ustidagi sinchkovlik mehnatini va adabiy til me'yorlarini belgilashdagi yuksak mahoratini tasdiqlaydi. Bir tomondan, yozuvchi mumtoz bitiklar tilidagi eskirgan leksikani saqlab qolgan bo'lsa, ikkinchi

tomondan, xalq jonli tilidagi ixchamlik, xalqona frazeologizmlar va maqollarni („Yaxshi oshini yeydi, yomon - boshini“, „Sariq oltin asrab qolmas“) badiiy tahlil sanchqisiga aylantiradi. „O‘tkan kunlar“ lug‘at boyligini o‘rganish tilshunoslikda so‘zlarning nafaqat lug‘aviy ma’nosini, balki ularning matn ichidagi yangi ma’noviy jilolari (kontekstual semantika)ni hamda milliy til tafakkurining konseptual tizimini chuqurroq anglashga keng yo‘l ochadi.

Xulosa

Abdulla Qodiriyning „O‘tkan kunlar“ romani leksik-semantik tarkibining tizimli tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur asar o‘zbek tili tarixining ma’lum bir bosqichidagi lug‘at fondini to‘liq o‘zida mujassam etgan mukammal lingvistik manbadir. Romanda qo‘llangan tarixiy so‘zlar, ijtimoiy-maishiy terminlar va diniy-falsafiy leksika asarning g‘oyaviy-badiiy salmog‘ini ta’minlash bilan birga, o‘quvchini Qo‘qon xonligi davri muhitiga olib kiruvchi lisoniy ko‘prik vazifasini o‘tagan. Yozuvchining so‘z tanlash hamda ularni matn talabiga ko‘ra ma’noviy transformatsiyaga uchrash mahorati asarning o‘lmasligini ta’minlagan bosh omillardan biridir.

Vaqt o‘tishi va tilning ichki rivojlanishi natijasida romandagi ko‘plab leksik birliklar bugungi kunda eskirgan qatlamga o‘tgan bo‘lsa-da, ular o‘zbek tili lug‘at boyligini o‘rganishda o‘z qiymatini yo‘qotgan emas. Aksincha, Qodiriy tomonidan muomalaga kiritilgan va sayqallangan ko‘plab so‘z va iboralar hozirgi o‘zbek adabiy tilining tamal toshlariga aylandi. Shuningdek, asardagi emotsional bo‘yoqdor so‘zlar, tasviriy vositalar va sinonimik qatorlarning boyligi badiiy uslub taraqqiyoti hamda so‘z san’atining estetik imkoniyatlarini kengaytirish uchun ulkan namuna bo‘lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, asar tilidagi lisoniy o‘ziga xosliklarni zamonaviy sotsiolingvistik omillar – hududiy migratsiya va urbanizatsiya jarayonlari kontekstida o‘rganish ham bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etmoqda. Binobarin, har bir hududiy dialekt milliy o‘zlikni va xalqning lisoniy tafakkur taraqqiyotini ko‘rsatuvchi jonli ko‘zgu hisoblanadi. Shuning uchun ham, „O‘tkan kunlar“ romani tili kabi boy manbalarni asrab-avaylash va tizimli tahlil etish kelajak avlodga ona tilimizning bor rang-barangligini yetkazish imkonini beradi. Umuman olganda, romanning leksik-semantik tahlili milliy adabiy til

me'yorlarining tarixiy ildizlarini aniqlashda va kelgusi mukammal izohli hamda chastotali (chastotali lug'at – so'zlarning matnda qo'llanish takroriyligi) lug'atlarni yaratishda muhim ilmiy poydevor bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. **Qodiriy A.** O'tkan kunlar (Roman). – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2011.
2. **Yo'ldoshev B.** Badiiy tasvir vositalarining leksik-semantik xususiyatlari (Abdulla Qodiriy asarlari misolida). – Toshkent: "Fan", 1986.
3. **Qosimov B.** Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti va tili masalalari. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2002.
4. **Doniyorov X., Yo'ldoshev B.** Badiiy nutq uslubi va leksikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1981.
5. **Umarov E.** Badiiy asar tili va tahlili masalalari. – Toshkent: ToshDU nashri, 1991.
6. **Sultonov I.** Abdulla Qodiriyning ijodiy laboratoriyasi. – Toshkent: "Badiiy adabiyot", 1961.
7. **Abdurahmonov G'., Rustamov A.** Qadimiy turkiy til va badiiy matn semantikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1984.
8. **Nazarov Q.** Badiiy matnning lingvistik tahlili va semantik maydon muammosi. – Samarqand: SamDU, 2009.
9. **Nafasov T.** O'zbekiston toponimlari izohli lug'ati (Janubiy O'zbekiston). – Toshkent: "O'qituvchi", 1993.
10. **Daniyolov X.** O'zbek tili qipchoq shevalarining leksikasi. – Toshkent: "Fan", 1982.
11. **Xudoyberdiyev R.** O'zbek dialektologiyasi va lisoniy me'yor masalalari. – Toshkent: "Mumtoz so'z", 2015.